

Geweld in het Oude Testament

Klaas Spronk

Het is de christelijke vredesbeweging een doorn in het oog: In naam van God of door God zelf wordt in de bijbel heel wat grof geweld, moord en doodslag gepleegd. De vragen die dat bij de lezers sinds mensenheugenis oproept, zijn niet te beantwoorden zonder dat de moderne lezer ook goed naar zichzelf kijkt. Klaas Spronk is universitair docent Oude Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen en de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Het probleem is al zo oud als de bijbel zelf: moet dat nu, al dat geweld, en dan ook nog in Gods naam? Het is God zelf die de vraag stelt. Dat gebeurt aan het eind van het boek Jona. De profeet zat te wachten op het vernietigende oordeel over de goddeloze stad Nineve. Zijn aanvankelijke aarzelingen had hij overboord gezet en hij had de Ninevieten hun einde aangekondigd. Die aarzelingen betroffen overigens niet het welzijn van de bewoners van Nineve, maar juist de zorg dat God te lankmoedig zou zijn voor de gehate vijand van Israël. En dat had hij goed voorzien, want God zegt: 'Zou Ik dan Nineve niet sparen, de grote stad, waarin meer dan honderdtwintigduizend mensen zijn, die het onderscheid niet kennen tussen hun rechterhand en hun linkerhand, benevens veel vee?'

Deze keer gaat het dus, tot ongenoegen van Jona, niet door, maar hoe vaak wordt er in het Oude Testament juist wel in Gods naam genadeloos met mensenlevens gesmeten?! Hebben wij nog een boodschap aan de verhalen waarin dit schijnbaar zonder probleem wordt verteld?

Het Oude Testament achterhaald?

Het probleem laat zich simpel oplossen door het Oude Testament af te schrijven als achterhaald door het Nieuwe Testament met Jezus' boodschap van naastenliefde. De kerk heeft dit gelukkig al snel onderkend als gevaarlijke ketterij. Zo werd in de vroege kerk het voorstel van Marcion om afstand te nemen van de wrede schepper god van het Oude Testament resoluut van de hand gewezen. Toch kom je dit idee nog steeds in allerlei vormen tegen. Dat gaat vaak samen met bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen, voornamelijk op het gebied van oorlog en vrede.

De verbijstering over de ongekende verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog leidde onder meer tot de oprichting van de vereniging 'Kerk en Vrede'. Een van de leidslieden daarvan was G.J. Heering. In zijn boek *De zondeval van het Christendom* maakt hij onderscheid tussen twee 'gedachtenreeksen' in het Oude Testament. De één groeide uit 'naar een gezindheid, die het Evangelie nadert'. De andere echter is 'sterk nationaal-krijgszuchtig'. Hij vindt die bijvoorbeeld in de verhalen in Jozua 6-7, 10, 11; Richteren 5; 1 Samuël 15 en in de wraakpsalmen. Deze bijbelgedeelten kan men volgens hem maar beter terzijde leggen. 'Zij, die de inspiratie van de Heilige Schrift tot in alle onderdelen aanvaarden, doen wanhopige pogingen, die natuurlijk steeds mislukken, om deze stukken uit het Oude Testament met het Evangelie te verzoenen. Het is deze antiek-barbaarse gezindheid, die vele Schrift-gelovigen belet tegenover de oorlog te staan zoals het een Christen betaamt'.¹

In herdrukken van dit invloedrijke boek na de Tweede Wereldoorlog is deze achteraf gezien wel wat bedenkelijke tegenstelling weer wat gerelativeerd. Maar de problemen met de genoemde bijbelgedeelten bleven en speelden ook weer een rol in de heftige discussies over de kernbewapening in de jaren zeventig. Men zie hierover onder andere de studie van de theologische werkgroep 'Kerk en Vrede'. Anders dan bij Heering wordt er geen onderscheid meer gemaakt tussen twee wegen in het Oude Testament. Men ziet nu een weg lopen 'van de oudtestamentische oorlogen des Heren via de profeten naar Jezus Christus, maar er is geen weg terug'.²

Met de beëindiging van de 'Koude Oorlog' zijn deze discussies weer geluwd. In plaats van het mogelijk gebruik van vernietigend geweld kwam nu de afschuwelijke realiteit van etnisch geweld in Rwanda en het voormalig Joegoslavië. Dat maakt de vraag nog klemmender: wat moeten we in 's hemelsnaam nog met verhalen zoals over de intocht in het beloofde land, die zoveel raakvlakken hebben met wat er gebeurde in Kroatië en Bosnië? Het lijkt wel of het steeds moeilijker wordt hierop een overtuigend antwoord te geven. Dat wordt duidelijk geïllustreerd in een recent boek van Manfred Görg over het vele onheil waarmee God in de bijbel wordt geassocieerd. Hij eindigt met de verzuchting dat we misschien onze toevlucht moeten nemen tot het beeld van de stervende en herrijzende god, zoals de Egyptische Osiris en de Kanaänitische Baäl. God lijkt met gebeurtenissen zoals in Auschwitz te zijn gestorven. Laten we hopen dat Hij ooit weer opstaat.³

Een heel ander geluid horen we van Egbert Rooze. Hij verdedigt de stelling dat we er in het Oude Testament terecht toe worden opgeroepen om in sommige gevallen vuile handen te maken, namelijk als met geweld erger kwaad kan worden voorkomen.⁴

Ik heb mij met het probleem van het geweld in het Oude Testament beziggehouden in het kader van het werk aan commentaren op de 'gewelddadige' boeken Jozua⁵ en Nahum.⁶ Daarbij heb ik geleerd dat het helpt om het probleem van verschillende kanten te bekijken. Dat duidt ook aan dat er geen alleszins bevredigend antwoord op de gestelde vraag is te geven: het is steeds maar net van welke kant je het bekijkt. Achtereenvolgens zal het gaan om de vraag naar de plaats die wij zelf innemen, vervolgens over de visie op de ander en tenslotte over God. Overigens gaat het hier slechts om vruchten van de intensieve omgang met enkele bijbelgedeelten. Deze bijdrage heeft niet de pretentie een omvattend overzicht van de gegevens te bieden. Ook zal er niet worden ingegaan op de vraag of er van een eventuele ontwikkeling in het denken van Israël sprake is.

Foto: Jan Stegeman

Ik

Wie ben ik dat ik iets zinnigs over geweld zou kunnen zeggen? Heb ik de oorlog meegemaakt? Heb ik ooit in doodsangst gezeten? Ben ik ooit overspoeld door wraakgevoelens om wat een ander mijn geliefde(n) heeft aangedaan? Heb ik ooit moeten doden? In een groepje studenten dat bijeen was in een werkcollege en zich bezighield met het thema 'geweld in het Oude Testament', begonnen we met deze vragen naar de aanwezige deskundigheid gebaseerd op levenservaring. Wij moesten erkennen dat we die (gelukkig!) geen van allen bezaten. Dat maakt je wel bescheiden en terughoudend in het velen van oordelen, ook al lijken die in theorie ethisch en theologisch verantwoord.

Bij het lezen en bespreken van de 'gewraakte' bijbelgedeelten valt op dat het ook daarin nogal eens gaat over deze vraag: wie denk je eigenlijk wel dat je bent? Te midden van alle gewelddadigheid sneuvelt er nogal eens een reputatie. Daarmee wordt aangeduid dat geen mens zo ver boven de partijen staat, dat hij of zij geen verantwoording meer zou hoeven afleggen. Geweld is nooit vanzelfsprekend. Juist wanneer mensen dat vergeten, in het bijzonder wanneer zij zich niet meer door God laten gezegen, gaat het fout.

Heel leerzaam in dit verband is het boek Jozua, doorgaans beschouwd als één van de meest gewelddadige bijbelboeken. Bij nadere beschouwing krijgen de gevechtshandelingen echter relatief weinig aandacht. Veel belangrijker blijkt te zijn dat het volk en zijn leider Jozua goed beseffen wie zij zijn. Het eerste hoofdstuk beschrijft hoe Jozua in de voetsporen van Mozes treedt. In het derde en vierde hoofdstuk wordt heel veel aan-

dacht gegeven aan het overtrekken van de Jordaan. Op zich was dat niet zo'n enorme natuurlijke hindernis, maar hier wordt het beschreven als een herhaling van het wonder van de doortocht door de Schelfzee, één van die momenten waarop Israël zichzelf leerde zien als het volk waarvoor God zich inzet.

Eenmaal in het beloofde land laten, volgens Jozua 5, alle mannen zich besnijden. Daarmee wordt de identiteit als volk van het verbond nog eens onderstreept. Tegelijkertijd is dit zo ongeveer het tegenovergestelde van een goede voorbereiding op de strijd, zoals men zich kan herinneren van het schandelijke voorval bij Sichem (Gen. 34). Die strijd laat dan ook nog op zich wachten. De verovering van Jericho (Joz. 6) heeft niets te maken met militaire strategie, want van het volk wordt slechts een goed uitgevoerde liturgie verwacht. De eerste echte gevechtshandelingen vinden pas plaats rond het dorpje Ai. Dat stelde weinig voor. Niet voor niets betekent de naam Ai 'ruïneheuvel'.

Toch gaat het direct daar al fout (Joz. 7). Daarvoor zijn twee redenen aan te wijzen. Beide hebben te maken met de in de eerste hoofdstukken zo belangrijke identiteit van het volk. Tot dusver was alles gebeurd op aanwijzing van God. Bij Ai denkt Gods volk het ook wel zonder Hem te kunnen afdoen. Ten tweede weet de lezer dat er intussen ook nog iemand uit het volk zelfs bewust tegen Gods wil was ingegaan, door zich te vergrijpen aan kostbaarheden uit het aan God gewijde Jericho. Deze man, Achan geheeten, was niet zomaar iemand. In het verhaal wordt dat benadrukt door uitgebreid te vertellen van de loting die de schuldige aanwijst in de vooraanstaande stam van Juda. Zo ontstaat er een scherp contrast met Rachab

¹ G.J. Heering, *De zondeval van het Christendom. Een studie over Christendom, staat en oorlog*, Amhem 1928, Utrecht ⁵1981, 10.

² De bijbel is geweldig, Amersfoort 1974, 39. Dit wordt met instemming geciteerd door Ed Noort, *Geweld in het Oude Testament*, Delft 1985. Andere publicaties uit deze periode zijn: Nico Bouhuijs en Karel Deurloo, *Vechten voor vrede*, Baarn 1980; J.N. Sevenster, *Bijbel en bewapening*, 's-Gravenhage 1980; en J. Vlaardingerbroek, *Wat zegt de bijbel over oorlog en vrede*, 's-Gravenhage 1985.

³ M. Görg, *Der un-heile Gott: die Bibel im Bann der Gewalt*, Düsseldorf 1995, 189.

⁴ E. Rooze, Amalek: over geweld in het Oude Testament (Verklaring van een bijbelgedeelte), Kampen 1997. Zie ook Interpretatie 98/4, p. 25v.

⁵ In de serie Tekst en Toelichting, Kampen 1994.

⁶ In de serie Historical Commentary on the Old Testament, Kampen 1997; binnenkort verschijnt de Nederlandse versie in de serie Commentaar op het Oude Testament.

(Joz. 2). Zij, de eerste de beste Kanaänitische hoer die de verspieters tegenkomen op de walletjes van Jericho, ontpopt zich als een gelovige vrouw met een scherp inzicht in een groot vertrouwen in de God van Israël.

Ook in de doorgaans nogal gewelddadige verhalen in het boek Richteren stuiten we op zo'n onverwachte verbreking van vaste rolpatronen. Zo wordt als het erop aankomt de doorslag niet gegeven door mannetjesputters, maar door het 'zwakke' geslacht. Volgens Richteren 4 moet de profetes Debora eraan te pas komen om de krijgsheer Barak ('bliksemschicht') tot actie te bewegen. De gevreesde Sisera laat het leven door de hand van een vrouw, Jaël. Ook in de verhalen over Simson (Ri. 13-16) zijn het van het begin tot het eind de vrouwen die de dienst uitmaken. Zijn moeder mag dan geen naam hebben, maar zij weet zich veel beter een houding te geven bij de aankondiging van hemelse bijstand dan haar gewichtig doende maar bangelijke man. Keer op keer blijkt later de onoverwinnelijke Simson niet op te kunnen tegen vrouwen.

Het verhaal van Simson is ook het verslag van een zoektocht naar zijn identiteit. Die vindt hij pas aan het einde van zijn leven, in samenspraak met God. Zo is zijn verhaal ook niet te lezen als een verheerlijking van bruut geweld. Het is eerder een oproep om niet in het wilde weg te smijten met je mogelijkheden. Beter is het om je begrensde inzicht te erkennen en je de weg door God te laten wijzen.

De ander

Dit alles neemt niet weg dat er in veel van bovengenoemde verhalen toch vrij achteloos met mensenlevens lijkt te worden omgesprongen. Juist hier is het goed om te bedenken uit welk perspectief de verhalen worden verteld. In de verhalen uit Jozua en Richteren gaat het in de eerste plaats om de relatie tussen Israël en zijn God. In die verhalen wordt Israël een spiegel voorgehouden. Zo kan men kritisch naar zichzelf kijken en misschien ook ontdekken in welk opzicht die relatie verstoord is geraakt en hoe er gewerkt kan worden aan verbetering of zelfs een ommekeer. Daarbij spelen de andere volkeren een ondergeschikte rol. De verhalen zijn niet bedoeld als een opdracht of een vrijbrief aan de lezer om net zo met zijn eigen tegenstanders om te gaan.

Heel anders is het als we letten op de wetgeving ten aanzien van het dagelijkse leven. Dan wordt er een andere toon aangeslagen. Bijvoorbeeld in de aanwijzingen voor de levensheiliging (Lev. 19). Daarin vinden we onder meer het bekende gebod dat men zijn naaste moet liefhebben als zichzelf (vers 18). Dat geldt in de eerste plaats de volksgenoot, maar men krijgt ook de opdracht om zich in te leven in de situatie van de vreemdeling. Men moet er maar aan denken dat men ook zelf vreemdeling is geweest, in Egypte (vers 34). Het mag niet zo zijn dat men misbruik maakt van een gegeven machtspositie. Men stelle zich niet boven, maar naast de ander.

Hier is echter nog niet alles mee gezegd. Ook naar de ander moet kritisch gekeken worden. Men mag de ogen niet sluiten voor kwaad dat het daglicht niet kan verdragen. In het Oude Testament wordt dat gesymboliseerd door Amalek. Keer op keer komen we deze in de verhalen tegen als de mensen die het gemunt hebben op de

vermoeide en de zwakke. De weerlozen valt hij in de rug aan. Het is een heilige opdracht van God om dit kwaad uit te roeien (zie Ex. 17:14-16 en Deut. 25:17-19). In 1 Samuël 15 wordt verteld hoe Saul daar te slap voor was. Samuël moet het vuile werk voor hem opknappen. David doet het beter en toont geen genade met de Amalekiet die op een misselijke manier voordeel denkt te kunnen halen uit het feit dat hij het lijk van Saul heeft bestolen (2 Sam. 1). In het Poerimfeest wordt gevierd hoe een nieuwe Amalekitische dreiging in de persoon van Haman door Ester en Mordekai de kop in kon worden gedrukt.

De manier waarop in deze en andere verhalen wordt afgerekend met Amalek is bloedig en meedogenloos. Maar er kan hier dan ook geen misverstand bestaan over de aard van het kwade. Dit is zo door en door slecht dat het geen recht heeft op bestaan. In de praktijk zal het niet eenvoudig zijn om zo scherp te onderscheiden tussen goed en kwaad. Dat neemt niet weg dat men de ogen er niet voor mag sluiten en men desnoods niet werkeloos mag blijven toezien. Voor het juiste inzicht en de goede inspiratie is men hierbij op God aangewezen, zo vertellen ons ook deze verhalen.

God

Een boek dat niet zo vaak bij bespiegelingen over het geweld in het Oude Testament wordt betrokken, is het boek Job. Toch vinden we daarin nu juist een goed voorbeeld van grof geweld dat ten onrechte een mens wordt aangedaan, terwijl God het allemaal maar laat gebeuren. Datzelfde boek wil ons ook leren leven met het besef dat de mens niet op alles een antwoord van God zal krijgen, hoe gerechtvaardigd die vragen naar ons menselijk inzicht misschien ook lijken. Een mens kan echter niet op Gods plaats gaan staan. Het is een terugkerend thema in het Oude Testament, dat het juist dan ernstig mis loopt, als mensen die grens uit het oog verliezen. Dat gebeurt bijvoorbeeld als een machtige koning zichzelf goddelijke waardigheid toedicht. In Jesaja 14 wordt bezongen hoe de koning van Babel zijn troon als het ware in de vergadering der goden zag staan (vers 13). Juist zulke heersers die zich boven de gewone mensen verheven voelen, begaan de ernstigste misdaden tegen de menselijkheid: 'in toorn vertrad hij volken in meedogenloze vervolging' (vers 6).

Het volk Israël heeft in zijn geschiedenis voortdurend te maken gehad met dit soort koningen. Vaak moet het zich gevoeld hebben als een machteloze speelbal op het slagveld, ingeklemd als het lag tussen wereldmachten als Egypte, Assyrië en Babylon. Het beeld van God als 'krijgsheld' (Ex. 15:3) was een enorme steun om de hoop op vrede niet te verliezen. Daarbij leren we God niet kennen als degene die al die machtigen der aarde in kracht overtreft. Hij is juist van een heel andere orde. Dat wordt kernachtig uitgedrukt in Psalm 46:9-10: 'Komt en aanschouwt de werken des HEREN, die verwoesting op aarde aanricht, die oorlogen doet ophouden tot het einde der aarde, de boog verbreekt, de lans stukslaat, de strijdwagens met vuur verbrandt.' Als God met kracht ingrijpt, mag je er dus op vertrouwen dat Hij daarmee de oneindig lijkende spiraal van geweld doorbreekt.

Het feit dat God volgens het Oude Testament nogal eens gebruikmaakt van geweld, zegt meer over Gods

⁷ Zie bijvoorbeeld recentelijk het laatdunkende oordeel van F. Maeijer, Klein en fijn. Twaalf kleine profeten, Baarn 1996, 54: 'kortzichtige visionair met een tamelijk nationalistische inslag'.

⁸ Het boek Nahum wordt in studies over de theologie van het Oude Testament of de geschiedenis van Israël niet of nauwelijks aangehaald.

⁹ Over dit en andere acrosticha in het boek Nahum verschijnt binnenkort een artikel van mijn hand in Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft. Zie ook het artikel 'Nahum, een welsprekende trooster' in Schrift 173 (okt. 1997), 143-145.

tegenstanders dan over God zelf. Heel fraai wordt dat tot uitdrukking gebracht in het ten onrechte vaak verguisde⁷ of genegeerde⁸ boek Nahum. De HERE wordt in de eerste verzen tot driemaal toe 'een wreker' genoemd. Dat schrikt af. Maar wie verder leest, vindt na een opsomming van tekenen van Gods macht in de natuur ook een heel andere aanduiding: 'de HERE is goed' (vers 7). Het is heel aardig om te zien hoe in het Hebreeuws deze twee aanduidingen van de HERE zijn verbonden met een alfabetisch acrostichon: van de *alef* in vers 3 (de eerste letter van het woord 'lankmoedig') tot en met de *tet* in vers 7 (de eerste letter van *tov*, 'goed').⁹ Die twee dingen horen samen: God betoont zich de goede God, bij wie het goed is om te schuilen, omdat Hij het kwade niet ongestraft laat.

De rest van het boek Nahum wordt ingenomen door de aankondiging en beschrijving van die bestraffing. Men heeft de profeet wel beticht van leedvermaak, maar dat is misschien een al te makkelijk oordeel van mensen die nooit zoiets ervaren hebben als wat Israël en vele andere volken hebben moeten ondergaan onder het juk van mensen die ongebreideld misbruik maakten van hun machtspositie.

Nader onderzoek leert overigens dat Nahum de beschrijving van het komende onheil over Nineve vrijwel geheel ontleend heeft aan Assyrische teksten. Keer op keer vindt de goede verstaander verwijzingen naar de brallerige taal uit verslagen van de veroveringen door Assyrische koningen en uit dreigende vloeken opgenomen in de verdragen die werden opgelegd aan overwonnen volkeren. Nineve wordt met andere woorden verslagen met het zwaard dat het zelf heeft opgenomen.

Zo is het boek Nahum niet een verheerlijking van geweld, maar juist een hartstochtelijk protest tegen dat geweld in de vurige hoop dat het laatste woord is aan de goede God. Vaak ziet men het verhaal over Jona als de vredelievende tegenhanger van de boodschap van Nahum. Het is echter beter om te spreken over een andere kant van dezelfde zaak. Met Jona leren we hoe zeer God om mensen is bewogen. Met Nahum moeten we ook bedenken dat dit voor deze mensen en deze wereld ook inhoudt dat God een grens stelt aan het kwade. Met het verwijt dat het er dan soms hard aan toe moet gaan, zijn we bij God aan het verkeerde adres.

De ark van Noach

In Museum Catharijneconvent in Utrecht is tot en met 1 november a.s. *De Ark van Noach volgens Dick Bruna* te zien. In deze doorlopende voorstelling vertelt Dick Bruna het verhaal van de Ark van Noach op zijn eigen, onnavolgbare manier, in woord én beeld. De theaterkunstenaar Jos Groenier heeft hiervan een klank- en lichtspel gemaakt, met het aloude schuiftheater als inspiratiebron.

Museum Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht, tel. (030) 231 38 35.

Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag: 10-17 uur, zaterdag en zondag: 11-17 uur.

Alles werd helemaal nieuw

Van 11 september t/m 29 november a.s. zal in het Bijbels Museum een overzichtstentoonstelling te zien zijn van het werk van Bert Bouman (1921-1979). De tentoonstelling wordt georganiseerd in het kader van het 'Jaar met de Bijbel' dat op 13 september van start gaat. De tweede aanleiding vormt de heruitgave van de populaire kinderbijbel *Woord voor Woord*, die door Bouman werd geïllustreerd.

In de jaren zestig startte de IKON een televisieserie voor kinderen onder de titel *Woord voor Woord*. Hierin vertelden Aart Staartjes en Dore Smit iedere zondagmiddag bijbelse verhalen. De tekst werd verzorgd door Karel Eykman en Mies Bouhuys. Bert Bouman leverde de illustraties. Hij vervaardigde dertien jaar lang, veertien weken per jaar, zo'n vijf tekeningen per uitzending.

Begin jaren zeventig verscheen de eerste kinderbijbel met dezelfde titel en de illustraties. Een hele generatie groeide zo op met het beeld dat Bouman bij de bijbel schetste.

Suzanna wordt bespied door de ouderlingen, gouache, Bert Bouman (begin jaren '70).

Voor de tentoonstelling wordt een representatieve selectie gemaakt uit alle prenten. Ook wordt het werk van Bouman afgezet tegen dat van andere illustrators van kinderbijbels als J.H. Isings (W.G. van de Hulst), C. Jetses (Anne de Vries) en Kees de Kort, en tegen de christelijke beeldtraditie in het algemeen. Op video zullen afleveringen van *Woord voor Woord* te zien zijn waar de bijbehorende series tekeningen bij geëxposeerd worden.

Bijbels Museum, Herengracht 366, Amsterdam, tel. (020) 624 24 36.